

โครงการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน

พัฒนาศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

รายงานสรุปโครงการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน

กองทุนหมู่บ้านและการสะสมทุนชุมชน

รองศาสตราจารย์ ดร. นภาพรณี หะวานนท์ และคณะ

โครงการปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

รายงานสรุป
โครงการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน
กองทุนหมู่บ้านกับการสะสมทุนชุมชน

รองศาสตราจารย์ ดร. นภาพร หะวานนท์ และคณะ
โครงการปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ตุลาคม 2546

ความสำคัญของการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน

กองทุนหมู่บ้านเป็นกองทุนที่เกิดขึ้นตามนโยบายของรัฐบาล โดยมีชื่อเต็มว่า กองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง โดยรัฐบาลได้จัดสรรเงินลงไปให้หมู่บ้านละ 1 ล้านบาท เพื่อเป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนในหมู่บ้านและชุมชนเมือง หรือเป็นแหล่งเงินทุนในการลงทุนสร้างอาชีพเสริม และสร้างรายได้ให้แก่ประชาชนในชุมชน และวิสาหกิจขนาดเล็กในครัวเรือน ทั้งนี้โดยมีหลักการสำคัญคือ เพื่อสร้างสำนึกความเป็นชุมชนและท้องถิ่น โดยชุมชนเป็นผู้กำหนดอนาคตและจัดการหมู่บ้านและชุมชนด้วยตนเอง ทั้งนี้กองทุนจะต้องเกื้อกูลประโยชน์ต่อผู้ด้อยโอกาสในหมู่บ้านและชุมชน รวมทั้งสามารถเชื่อมโยงกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างชุมชน ราชการ และเอกชน ซึ่งถือเป็นการกระจายอำนาจให้ท้องถิ่น และพัฒนาประชาธิปไตยพื้นฐาน วัตถุประสงค์สำคัญของโครงการกองทุนหมู่บ้านได้แก่

1. เป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนในหมู่บ้านและชุมชนสำหรับการลงทุนเพื่อพัฒนาอาชีพ สร้างงาน สร้างรายได้หรือเพิ่มรายได้ การลดรายจ่าย การบรรเทาเหตุฉุกเฉินและจำเป็นเร่งด่วน และสำหรับการนำไปสู่การสร้างกองทุนสวัสดิภาพที่ดีแก่ประชาชนในหมู่บ้านหรือชุมชน
2. ส่งเสริมและพัฒนาหมู่บ้านและชุมชนให้มีขีดความสามารถในการจัดระบบ และบริหารจัดการเงินทุนของตนเอง
3. เสริมสร้างกระบวนการพึ่งพาตนเองของหมู่บ้านและชุมชนในด้านการเรียนรู้ การสร้างและพัฒนาความคิดริเริ่ม เพื่อการแก้ไขปัญหา และเสริมสร้างศักยภาพ และส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงในหมู่บ้านและชุมชนเมือง
4. กระตุ้นเศรษฐกิจในระดับฐานรากของประเทศ รวมทั้งเสริมสร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศในอนาคต
5. เสริมสร้างศักยภาพและความเข้มแข็งทั้งทางด้านเศรษฐกิจ และสังคมของประชาชนในหมู่บ้านหรือชุมชน

กองทุนหมู่บ้านเป็นนโยบายที่ใช้หมู่บ้านหรือชุมชนเป็นศูนย์กลางของการดำเนินงาน โดยให้ชุมชนร่วมกันเป็นวงกติกาและระเบียบต่าง ๆ เกี่ยวกับกองทุน ส่วนเจ้าหน้าที่ของรัฐ หรือบุคคลภายนอกเป็นเพียงผู้คอยอำนวยความสะดวกในการจัดสรรเงิน และดูแลการใช้เงินให้เป็นไปตามเป้าหมายที่ตั้งไว้กว้าง ๆ โดยไม่เข้าไปกำกับหรือสั่งการให้เป็นไปตามความต้องการ ซึ่งหลักการดำเนินการเช่นนี้นับเป็นการเปิดมิติใหม่ของการทำงานระหว่างชุมชนกับหน่วยงานของรัฐและ

เอกชน เจ้าหน้าที่ของรัฐ และบุคคลอื่น ๆ ภายนอกชุมชน ถือได้ว่าเป็นโครงการนำร่องที่จะนำไปสู่การวางนโยบาย และการกำหนดยุทธศาสตร์ในดำเนินงานที่มีฐานอยู่ที่ชุมชน

เนื่องจากกองทุนหมู่บ้านเป็นนโยบายที่มีเป้าหมายในระยะยาว โดยเฉพาะการวาง เป้าหมายให้กองทุนหมู่บ้านเข้าไปมีส่วนในการเสริมสร้างกระบวนการพึ่งพาตนเองของชุมชน ในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ และสร้างความรู้เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน และสร้างเสริมศักยภาพของชุมชนในอันที่จะก้าวไปสู่การมีเศรษฐกิจพอเพียงและพึ่งตนเองได้ เพื่อนำไปสู่การสร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศในอนาคต ดังนั้นถึงแม้ว่ากองทุนหมู่บ้านจะใช้ ยุทธศาสตร์ของการจัดสรรเงินลงไปให้หมู่บ้านในวงเงิน 1 ล้านบาทเพื่อให้เป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนของชุมชน พัฒนาอาชีพ สร้างงาน สร้างรายได้ หรือเพิ่มรายได้ ให้กับสมาชิกของชุมชน แต่เป้าหมายสำคัญมิใช่เป็นเพียงการสร้างระบบสินเชื่อหรือระบบธนาคารให้กับชุมชนเท่านั้น หากแต่เป็นการหวังผลในระยะยาวที่ต้องการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน นอกจากนี้กองทุนหมู่บ้านยังลักษณะเฉพาะแตกต่างจากโครงการ อื่น ๆ ของรัฐที่เคยมีมา คือเป็นโครงการที่มีนโยบายชัดเจนว่า ให้ชุมชนเป็นผู้กำหนดเป้าหมายเฉพาะตามความต้องการของชุมชน รวมทั้งให้ชุมชนเป็นร่วมกันกำหนดกรอบกติกาในการดำเนินงานเกี่ยวกับกองทุน และให้ชุมชนเป็นผู้รับผิดชอบต่อผลการดำเนินงานเกี่ยวกับกองทุน โดยนัยนี้กองทุนหมู่บ้านจึงได้รับการคาดหวังให้เป็นตัวกระตุ้นให้เกิดกระบวนการเปลี่ยนแปลงในชุมชน โดยเฉพาะการกระตุ้นเศรษฐกิจระดับรากหญ้า และการสร้างความเข้มแข็งในมิติอื่น ๆ นอกเหนือจากด้านเศรษฐกิจให้กับของชุมชน โดยมุ่งหวังว่าการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนจะก่อให้เกิดผลในทางบวกต่อเศรษฐกิจในระดับมหภาคของประเทศด้วย

โครงการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้านมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาว่า กองทุนหมู่บ้านส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชุมชนอย่างไร โดยมีฐานคิดว่า ชุมชนหมู่บ้านของไทยมีเงื่อนไขทางด้านธรรมชาติ โครงสร้างพื้นฐาน เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ซึ่งในโครงการวิจัยนี้เรียกว่ารวมว่าเป็น “ทุนชุมชน” ที่มีความแตกต่างกัน ดังนั้นหมู่บ้านแต่ละแห่งจึงมีความพร้อมในการดำเนินการเกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้านแตกต่างกันไปด้วย ดังนั้นการทำความเข้าใจกับปัญหา อุปสรรค และความสำเร็จของโครงการกองทุนหมู่บ้าน จะต้องให้ความสำคัญกับกระบวนการสะสมทุนชุมชนก่อนหน้า ที่กองทุนหมู่บ้านจะเข้าไปในชุมชน โดยรวมโครงการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้านมุ่งศึกษาในประเด็นต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1 การสะสมทุนชุมชนก่อนหน้าการดำเนินการของโครงการกองทุนหมู่บ้าน ซึ่งถือว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะมีผลต่อความสามารถของชุมชนในการนำกองทุนหมู่บ้านไปใช้ให้เกิดประโยชน์กับชุมชน

2 กระบวนการดำเนินเกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้าน ซึ่งรวมถึงรูปแบบการดำเนินงานของกองทุนหมู่บ้าน ปัญหา อุปสรรค และข้อจำกัดของการดำเนินงาน

3 สิ่งที่ชุมชนได้รับจากกองทุนหมู่บ้าน ซึ่งรวมถึง การกระตุ้นเศรษฐกิจของครัวเรือนและชุมชนอันเป็นเศรษฐกิจระดับรากหญ้า และการสะสมทุนชุมชนในมิติอื่น ๆ

4 กองทุนหมู่บ้านกับการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนและนายที่มีต่อเศรษฐกิจระดับมหภาค

ทุนชุมชน: รากแก้วของความเข้มแข็งของกองทุนหมู่บ้าน

ทุนชุมชน หมายถึง สิ่งที่คนในชุมชนหรือคนนอกชุมชนที่อยู่ในเครือข่ายความสัมพันธ์กับชุมชน สร้างสรรค์ขึ้นมาเพื่อการดำรงชีวิตและเป็นประโยชน์ต่อปัจเจกบุคคล ครอบครัว และเพื่อการดำรงอยู่ของชุมชน ทุนชุมชนจะได้รับการสร้างสรรค์ สืบสาน และสะสมกันต่อ ๆ มาจนกลายเป็นสิ่งแสดงออกถึงอัตลักษณ์หรือความเป็นชุมชน การศึกษานี้ได้จำแนกทุนชุมชนที่ถือเป็นเงื่อนไขสำคัญของความเข้มแข็งของกองทุนหมู่บ้านเป็น 3 มิติ ได้แก่ ทุนความรู้ ทุนสังคม และทุนจิตวิญญาณ

1 ทุนความรู้ หมายถึง สิ่งที่คนในชุมชนหรือในเครือข่ายของชุมชน สร้างขึ้นเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่คนเห็นว่าเป็นสิ่งจำเป็นหรือมีความสำคัญในการดำรงชีวิต เช่น อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค ความมั่นคงปลอดภัย สุขภาพ ความพึงพอใจ ฯลฯ ทุนความรู้เกิดขึ้นจากการที่คนได้ใช้ปัญญาและประสบการณ์ในการจัดระบบ ถักทอ ผสมผสาน สรรพสิ่งที่มียู่เพื่อให้สามารถนำมาใช้ประโยชน์ โดยความรู้เหล่านี้มีการสืบสาน ปรับเปลี่ยน และสะสมกันมาจนกลายเป็นระบบความรู้ในเรื่องต่าง ๆ เช่น ระบบความรู้ในการทำนา การทอผ้า การสร้างที่อยู่อาศัย การทำเครื่องมือเครื่องใช้ในผลิต การปลูกยารักษาโรค การประกอบอาหาร ฯลฯ

โดยเหตุที่ความเป็นชุมชนก่อกำเนิดขึ้นในบริบททางธรรมชาติที่มีความหลากหลาย เช่น พื้นที่ราบลุ่มของภาคกลางซึ่งมีน้ำท่วมทุกปี ที่ราบสูงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชายฝั่งทะเลภูเขาและที่สูง พื้นที่ติดแม่น้ำมีน้ำอุดมสมบูรณ์ พื้นที่แห้งแล้งมีแหล่งน้ำกินน้ำใช้ที่จำกัด นับจากเริ่มตั้งถิ่นฐานคนซึ่งอยู่ในบริบทที่แตกต่างกัน ได้หาวิธีการที่จะดำรงชีวิตให้อยู่รอดโดยอาศัยสภาพธรรมชาติที่แวดล้อมอยู่ ไม่ว่าจะเป็นการเก็บอาหารที่มีอยู่ตามธรรมชาติ การทำนา การทำสวน การเพาะปลูกพืชอื่น ๆ การเก็บถนอมอาหาร การทอผ้า การทำเครื่องมือเครื่องใช้เพื่อการเพาะปลูก และการจับสัตว์ การหาสมุนไพรเพื่อรักษาโรคภัยไข้เจ็บ ฯลฯ ได้สร้างความรู้ที่สัมพันธ์กับธรรมชาติและสืบสานมาอย่างต่อเนื่อง เป็นพลวัตของการสะสมความรู้ที่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและเป็นความรู้เพื่อการดำรงชีวิต จึงเกิดเป็นระบบความรู้ชุดต่าง ๆ ที่มีความหลากหลายไปตามบริบทของชุมชน เช่น ระบบความรู้ในการทำนาจะประกอบไปด้วยความรู้ย่อยๆ มากมายที่เกี่ยวกับการทำนา ไม่ว่าจะเป็นความสูงต่ำของพื้นที่ แหล่งน้ำ คุณภาพดิน พันธุ์ข้าว การเตรียมดิน การทำเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนา การปักดำ การหว่านข้าว การดูแลให้ข้าวเจริญเติบโต การเก็บเกี่ยว

การนำเมล็ดข้าวออกจากกรวง การเก็บรักษาข้าวที่เก็บเกี่ยวแล้ว ฯลฯ ดังนั้น แม้แต่เฉพาะความรู้ในการปลูกข้าวก็มีความแตกต่างไปไปตามสภาพแวดล้อมของชุมชนแต่ละแห่ง

ความรู้ที่ชุมชนได้สร้างสรรค์และสืบสานเพื่อการดำรงชีวิตนี้ถือว่าเป็น “ทุน” ที่สำคัญยิ่งของชุมชน เป็นสิ่งที่ชุมชนเป็นผู้สร้างหรือผลิตขึ้น โดยมีเป้าหมายเพื่อความอยู่รอดทั้งของตนเอง ครอบครัว และคนในชุมชน เป็นความรู้ที่เกิดจากพลังสร้างสรรค์ การสังเกต การลงมือทำแบบลองผิดลองถูก การเรียนรู้ร่วมกับผู้อื่น ความรู้เหล่านี้จึงเรียกได้ว่าเป็น “ภูมิปัญญา” อันเป็นความรู้ที่สัมพันธ์กับแผ่นดิน ธรรมชาติ และฤดูกาล (ดูตัวอย่างการจัดระบบความรู้ในการประมงซึ่งสะท้อนออกมาในรูปของการจัดตารางในการทำกิจกรรมที่เกี่ยวกับการประมงและการใช้แรงงานในกลุ่มทำสวนผลไม้ในรอบปีของหมู่บ้านโนนตาล ในตารางที่ 1)

ตารางที่ 1 ปฏิทินกิจกรรมการประมงในรอบปีและการใช้แรงงานในหมู่บ้านโนนตาล

กิจกรรม เดือน	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
ลอบหมึก	←											→
อวนปู	←											→
ลอบปู	←											→
ชิบใส่กุ้งเคย			←	→								
เบ็ดปลาแดง	←			→					←			→
เบ็ดปลาอินทรี	←			→					←			→
เบ็ดตกหมึก	←			→					←			→
มังคุด					←				→			
ทุเรียน					←				→			
เงาะ					←				→			
พุทรา						←			→			

ที่มา: อภิชาติ ทองอยู่, 2546

การสร้างสรรค์และสะสมทุนความรู้ ของชุมชนแต่ละแห่งได้ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องโดยมีสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นฐานรองรับ แต่เมื่อชุมชนหมู่บ้านของไทยได้รับการกระตุ้นให้เข้าสู่กระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อการค้า สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของชุมชนได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ชุมชนหลายแห่งสูญเสียสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ หลายแห่งได้รับผล

กระทบจากการตั้งโรงงานอุตสาหกรรม หลายแห่งต้องสูญเสียกรรมสิทธิ์อันเนื่องมาจากความล้มเหลวในการผลิตและการขายผลผลิต ประกอบกับการมีความรู้ชุดใหม่ที่ชุมชนไม่ได้เป็นผู้สร้างสรรคขึ้นเองหลังไหลเข้ามาในชุมชน ทำให้ชุมชนหมู่บ้านของไทยต้องเผชิญกับภาวะวิกฤตทางด้านทุนความรู้ดังนี้

1. ในชุมชนซึ่งระบบความรู้ที่สัมพันธ์กับสภาพธรรมชาติของชุมชนไม่ได้รับการปรับเปลี่ยนและสร้างสรรค์ให้ทันกับการลดน้อยถอยลงของทรัพยากรธรรมชาติและการเปลี่ยนแปลงอื่นๆ การดำรงชีวิตที่สัมพันธ์กับธรรมชาติจะเป็นไปอย่างมีขอบเขตจำกัด

คำบอกเล่าของชาวนาภาคอีสาน

...ปฏิทินการผลิตของชาวบ้าน เขาจะทำงานไปจนถึงบุญข้าวสาก (ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10) ถ้าเลยบุญข้าวสากไปแล้วปักดำก็ไม่ได้ผลผลิต ปักดำไปข้าวก็ไม่แตกกอ เพราะมันใกล้ถึงช่วงที่ข้าวนาปีจะเริ่มออกรวงแล้ว ข้าวนาปีมันเป็นข้าวที่ออกรวงตามฤดูกาล พอถึงช่วงฤดูของมันก็ออกรวง ถ้าเราปักดำหลังบุญข้าวสากไปแล้ว มันมีเวลาสะสมอาหารน้อยเกินไป ถึงจะแตกรวงออกมาก็มีแต่ข้าวเมล็ดลีบ ปลูกไปก็ไม่ได้ผล ผู้เฒ่าถึงมีข้อห้ามปักดำหลังบุญข้าวสากแล้ว...

...ข้าวใหญ่ใช้เวลาปลูกนานกว่าข้าวทั่วไปประมาณ 1 เดือน รวมแล้วเป็นเวลานาน 5 เดือน จนหมดเขตฤดูแล้วยังไม่ทันได้เกี่ยวเลย เดือนสิบสองก็ยังไม่ได้เกี่ยวไปจนถึงเดือนสาม เป็นเดือนใบไม้ปง (ต้นไม้ผลใบ) ถึงได้เริ่มเกี่ยว การปลูกข้าวนั้นก็ปลูกแบบนาโคกนามัน คือว่าข้าวพันธุ์ไหนเหมาะกับดินแบบไหนที่อยู่ในทุ่งนาของตนเอง จะสังเกตจากลักษณะพื้นที่นาของตนเองว่ามันเหมาะสมกับข้าวพันธุ์ไหน ถ้าเป็นดินทรายก็จะใช้ข้าวพันธุ์อื่น ถ้าเป็นนาตมเราก็เอาข้าวใหญ่ลงปลูก เพราะมันเป็นนาแก่นน้ำ (น้ำท่วมขังทุกปี) จะไปเอาข้าวกลางลงปลูก มันก็เกี่ยวไม่ได้ เพราะน้ำมันหลาย ความรู้เหล่านี้ได้ผ่านการทดสอบมาด้วยตนเอง มันรู้ด้วยเหตุผล พ่อแม่ก็พาบอกพาสอน เวลาปลูกก็จะปลูกข้าวทั้ง 3 รุ่น ข้าวใหญ่ ข้าวกลาง ข้าวตอ พอเริ่มทำนา เราจะดำข้าวตอก่อน ต่อจากนั้นก็ดำข้าวกลาง ถ้าบริเวณไหนเป็นนาเขิน (นาที่สูง) เราก็ดำข้าวตอ ตรงไหนน้ำมากก็ดำข้าวกลาง ส่วนที่ต่ำที่สุดก็จะดำข้าวใหญ่ เวลาเกี่ยวก็เกี่ยวไม่พร้อมกัน พอเกี่ยวข้าวตอเสร็จ เราก็มาเกี่ยวข้าวกลาง พอเกี่ยวข้าวกลางเสร็จก็มาเกี่ยวข้าวใหญ่ต่อกันไปเลย แต่ก่อนกำลังดำนาอยู่ฟากหนึ่ง แต่อีกฟากหนึ่งข้าวออกรวงแล้ว เพราะใช้ข้าวคนละพันธุ์ พวกที่ออกรวงก่อนเป็นข้าวตอ ถ้าปัจจุบันจะมัดแต่ทำนาแบบนั้นไม่ทันได้กินหรอก ต้องเกี่ยวข้าวให้เสร็จภายใน 2 วัน เพราะมันจะสุกพร้อมกันหมด เหลืองกรอบ ต้นข้าวล้ม เกียวยาก ใครจะมีที่นามากน้อยเกินกันเป็น 10 ไร่ หรือ 20 ไร่ ก็ต้องเสร็จพร้อมกัน ความแตกต่างที่เห็นได้ชัดเจนระหว่างอดีตกับปัจจุบัน คือ เรื่องแรงงานนี้แหละสมัยก่อนใช้แรงงานของตัวเองในครัวเรือนก็เพียงพอ....

จากมณีมัย ทองอยู่, 2546

2. คนในชุมชนหลายแห่งยังมีความพยายามที่จะใช้ทุนธรรมชาติเพื่อการดำรงชีวิตต่อไป แต่เมื่อสามารถทำได้อย่างจำกัด จึงต้องมองหายุทธศาสตร์อื่นๆเพื่อการดำรงชีวิตของตนเองและครอบครัว
3. ชุมชนหลายแห่งยังมีข้อจำกัดในการสร้างสรรค์ความรู้ชุดใหม่ที่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป กระบวนการลองผิดลองถูกในการผลิตและขายผลผลิตทำให้ชุมชนตกอยู่ในภาวะเสียเปรียบ แต่ชุมชนหลายแห่งสามารถสร้างสรรค์ความรู้ในการออมทรัพย์ ความรู้ในการผลิต หรือความรู้ในการแลกเปลี่ยนเพื่อให้ชุมชนมีอำนาจต่อรองและไม่ตกอยู่ในภาวะเสียเปรียบได้
4. ความรู้ที่นำเข้าไปในชุมชนจำนวนมากไม่อาจนับเป็นทุนความรู้ของชุมชน เพราะนอกจากชุมชนไม่สามารถใช้ความรู้เหล่านั้นเพื่อการดำรงชีวิตแล้ว ในหลายๆกรณี ชุมชนยังถูกทำให้หลงผิดจากความรู้ที่หลั่งไหลเข้าไประบอบทุนความรู้ที่ชุมชนที่สามารถทำให้ความรู้ที่หลั่งไหลเข้าไปในชุมชนกลายเป็นทุนความรู้ที่ชุมชนนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ได้ เท่านั้นที่จะอยู่ในฐานะที่ไม่ต้องพึ่งพิงความรู้ภายนอกอย่างไรก็ตาม
5. ในสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป ชุมชนยังขาดทั้งระบบความรู้และกระบวนการ/วิถีวิทยาในการสร้างสรรค์ความรู้ที่จะก่อให้เกิดคุณค่าแก่ชุมชนอย่างแท้จริง แม้ว่าจะมีชุมชนหลายแห่งที่สามารถพลิกฟื้นสถานการณ์และสามารถสร้างสรรค์วิถีวิทยาในการบูรณาการความรู้สมัยใหม่กับความรู้ที่มีมาแต่เดิมได้

การวิจัยนี้พบว่า ชุมชนมีประสบการณ์และความสามารถที่แตกต่างกันในการสร้างสรรค์และปรับเปลี่ยนความรู้ให้เหมาะสมกับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป จึงทำให้ชุมชนมีทุนความรู้ที่แตกต่างกัน และถือเป็นเงื่อนไขสำคัญที่มีผลต่อการนำกองทุนหมู่บ้านมาสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน การจัดการความรู้โดยเฉพาะความสามารถของชุมชนในการบูรณาการความรู้สมัยใหม่กับระบบความรู้เดิมที่มีในชุมชน โดยสามารถทำให้ความรู้ที่หลั่งไหลเข้ามาในชุมชนกลายเป็นทุนความรู้สำหรับชุมชน ถือเป็นหัวใจสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน ไม่ว่าจะเป็น ความรู้ในการผลิต ความรู้ในการสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับผลผลิต เช่น การแปรรูป การบรรจุหีบห่อ ความรู้ในการตลาด หรือความรู้ในการจัดการเงินทุนให้เกิดประโยชน์ทั้งต่อปัจเจกบุคคล ครอบครัว และชุมชน

2. ทูทางสังคม หมายถึง ระบบความสัมพันธ์ที่คนในชุมชนหรือเครือข่ายชุมชนได้สร้างสรรคขึ้นมาเพื่อการดำรงชีวิตและการดำรงอยู่ของชุมชน ทูทางสังคม ทูทางสังคมถือเป็นทรัพยากรที่สำคัญและมีคุณค่ายิ่งสำหรับการดำรงชีวิตของบุคคลที่อยู่ในเครือข่ายความสัมพันธ์ในชุมชนต่าง ๆ จะมีทูทางสังคมซึ่งมีขนาด และแบบแผนความร่วมมือที่แตกต่างกันไปได้หลายรูปแบบ แต่โดยทั่วไปแล้วก็จะเป็นการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์เพื่อร่วมมือกันในด้านต่าง ๆ ที่จำเป็นในการดำรงชีวิต เช่น การช่วยเหลือแรงงานในการผลิต การสร้างที่อยู่อาศัย การจัดการผลผลิต การรักษาความมั่นคงปลอดภัยในชุมชน การช่วยเหลือกันเมื่อต้องเผชิญภาวะวิกฤตทางธรรมชาติ การช่วยเหลือกันเมื่อเจ็บป่วย

ในหมู่บ้านต่าง ๆ ทุกภาคของประเทศไทยจะมีการรวมกลุ่มโดยใช้ชื่อต่าง ๆ กัน ซึ่งกลุ่มหรือเครือข่ายที่คนสร้างขึ้นนี้อาจมีวัตถุประสงค์ต่าง ๆ กันไปตามความต้องการของแต่ละกลุ่ม เช่น ในภาคอีสานจะมีการจับกลุ่มกันในหมู่เครือญาติ โดยมีรากฐานความสัมพันธ์ทางสายเลือดกันทำให้มีความผูกพันเพื่อช่วยเหลือกันอย่างแน่นแฟ้น เช่น โคตรตระกูล กลุ่มผีเดียวกัน หรือ เจ้าโคตรเดียวกันฯ หรือบางแห่งอาจมีการเกาะกลุ่มกันเพื่อช่วยเหลือกันในชีวิตประจำวัน เช่น เรียกว่า ช่ง แบ่งเป็น 3 ช่ง ได้แก่ ช่งตะวันตก, ช่งตะวันออกและ ช่งกลางฯ นอกจากนี้ยังมีการจับกลุ่มกันเป็นเสี้ยว ซึ่งเกิดขึ้นตามพื้นฐานวัฒนธรรมท้องถิ่นที่พัฒนาขึ้นจากความสัมพันธ์ส่วนตัวหรือครัวเรือนที่มีนิสัยใจคอหรือลักษณะบางอย่างเหมือนกัน อายุรุ่นเดียวกัน นับถือรักกัน ฯ ผูกสมัครยอมรับช่วยเหลือดูแลกัน หรือในภาคใต้จะมีกลุ่มสังคมแบบเกลอ ที่เกิดจากความสัมพันธ์ส่วนตัวระหว่างครัวเรือนโดยพ่อแม่เป็นผู้สั่งการหรือเกิดจากการสร้างความสัมพันธ์เป็นพวกพ้องกันเองฯ หรืออาจมีการจัดกลุ่มช่วยเหลือกัน เรียกว่าโหมว เช่น โหมวบ้านตก, โหมวบ้านออก, โหมวบ้านหัวนอนฯ เป็นต้น นอกจากการจับกลุ่มเพื่อช่วยเหลือกันโดยมีวัตถุประสงค์ทั่ว ๆ ไป แล้ว หมู่บ้านยังอาจมีการสร้างเครือข่ายที่มีวัตถุประสงค์เฉพาะเพื่อช่วยเหลือกันในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เช่น กลุ่มจับฝั้ กลุ่มปลูกผัก จุ่มข้าวหัวควาย กลุ่มทำอวนปู กลุ่มลอบหมึก ยกกลุ่มลอบปู – หอยหวานกลุ่มตกปลา – ทำอวนปลา กลุ่มทำสวน สมาชิกในเครือข่ายความร่วมมือกลุ่มต่าง ๆ นี้จะมีช่วงเวลา เครื่องมือ และวิธีการในการทำกิจกรรมต่างกัน สมาชิกแต่ละกลุ่มจะทุ่มเทช่วยเหลือกัน มีการแก้ปัญหา ร่วมกันและจัดสรรปันแบ่งผลผลิตกันเกาะเกี่ยวพึ่งพากันในมิติที่หลากหลาย รวมทั้งมีการส่งผ่าน แลกเปลี่ยนข้อมูลที่เป็นซึ่งกันและกัน ทำให้เกิดการเรียนรู้และปรับตัวอยู่ตลอดเวลา

ความสัมพันธ์ทางสังคมหรือเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนซึ่งถือเป็นทูทางสังคมนี้จะมีลักษณะแตกต่างไปจากความสัมพันธ์เชิงพันธะสัญญาที่มีรูปแบบที่เป็นทางการตามที่ปรากฏในองค์กรสมัยใหม่ ทูทางสังคมสร้างขึ้นบนพื้นฐานของความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการเพื่อประโยชน์ต่อผู้ที่เข้ามาสู่ระบบความสัมพันธ์มิใช่โดยข้อสัญญาที่เป็นทางการแต่ด้วยความผูกพัน จิตสำนึก และความเอื้ออาทร เพื่อให้เกิดประโยชน์ซึ่งกันและกันอย่างเสมอภาค ทูทางสังคม

ไม่สามารถดำรงอยู่ได้ หากผู้ที่อยู่ในเครือข่ายความสัมพันธ์ยุติความสัมพันธ์ ทูทางสังคมจึงต้องมีรากฐานมาจากความไว้วางใจและจิตสำนึกร่วมของผู้ที่อยู่ในเครือข่ายความสัมพันธ์

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเกิดขึ้นเมื่อชุมชนหมู่บ้านได้เข้าสู่กระบวนการพัฒนาประเทศ การขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้า ความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่ หลังไหลเข้าไปในชุมชน พร้อมๆ กับการที่ชุมชนต้องมีการติดต่อสัมพันธ์กับบุคคลต่างถิ่น ไม่ว่าจะเป็น พ่อค้า นายทุน เจ้าหน้าที่ของรัฐและองค์กรเอกชน มากขึ้น ก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ที่แตกต่างไปจากเดิม โดยเฉพาะความสัมพันธ์ที่อยู่บนฐานของการมุ่งหวังกำไร ความสัมพันธ์เชิงสังการ หรือ ความสัมพันธ์แบบมุ่งประโยชน์ฝ่ายเดียว ทำให้ชุมชนต้องเผชิญกับภาวะวิกฤตของการสร้างสรรค์และสะสมทุนทางสังคม ดังนี้

1. การดำรงชีวิตของคนในชุมชนต้องอาศัยความสัมพันธ์กับคนและองค์กรภายนอกชุมชนมากมากขึ้น และดำรงรักษาระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชนไว้เพียงบางส่วน ความสัมพันธ์กับคนและองค์กรภายนอกนี้ นอกจากจะมีแนวโน้มที่ไม่เป็นทุนทางสังคมสำหรับชุมชนแล้ว ในหลาย ๆ กรณี ยังมีส่วนไปทำลายหรือทำให้การสะสมทุนทางสังคมที่เคยมีมาของชุมชนด้วย
2. ระบบความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ร่วมทุกข์ร่วมสุข และเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชน ค่อยๆ ถูกแทนที่ด้วยระบบความสัมพันธ์แบบคิดคำนวณผลได้ผลเสีย (calculated relationship) และความสัมพันธ์แบบต่างคนต่างอยู่หรือตัวใครตัวมันมากขึ้น
3. เกิดการขยายตัวของระบบความสัมพันธ์ที่ไม่เกื้อหนุนการดำรงชีวิตของคนในชุมชน เป็นความสัมพันธ์ที่มุ่งตักตวงผลประโยชน์และเอาเปรียบคนในชุมชน

ในสภาพการณ์ที่เป็นอยู่ชุมชนมีทุนทางสังคมที่แตกต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับประวัติความเป็นมาของกระบวนการสะสมทุนทางสังคมนับแต่อดีต และขึ้นกับกระบวนการปรับตัวเข้ากับระบบความสัมพันธ์แบบใหม่ที่ขยายตัวเข้าไปในชุมชน ความเข้มแข็งของทุนทางสังคมเป็นเงื่อนไขสำคัญที่มีผลต่อการนำกองทุนหมู่บ้านมาดำเนินการให้เกิดความเข้มแข็งกับชุมชน

3. ทุนทางจิตวิญญาณ หมายถึง อุดมการณ์ ความคิด ความเชื่อ ที่คนในชุมชนได้ร่วมกันสร้างขึ้นมา ด้วยเห็นว่าเป็นสิ่งดีงาม เป็นคุณค่า ที่คนในชุมชนยึดถือร่วมกัน โดยชุมชนจะมีกระบวนการธำรงรักษาและสืบทอดทุนทางจิตวิญญาณจากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนอีกรุ่นหนึ่ง ทุนทางจิตวิญญาณเป็นสิ่งที่เกื้อหนุนให้คนมีความรัก ดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างสันติและเอื้ออาทร มีความ